

Beata Kaczmarczyk (<https://orcid.org/0000-0001-5313-5281>)

Uniwersytet Wrocławski

Kniaź i wyrazy pokrewne w polszczyźnie XVI wieku

Sukcesywne wydawanie rękopisów oraz dygitalizacja dawnych tekstów, zarówno drukowanych, jak i rękopisów, to przedsięwzięcia umożliwiające coraz lepsze poznanie polszczyzny dawnych wieków. Zwiększająca się liczba łatwo dostępnych źródeł uświadamia jednak, jak wiele faktów z różnych poziomów organizacji języka nie zostało dotąd rozpoznanych i opisanych. Nieocenionym, choć ciągle w niewystarczającym stopniu wykorzystywanym źródłem do badań historycznojęzykowych, jest *Metryka Koronna* (*Metrica Regni*). Tym mianem od XVI w. określano całość ksiąg powstałych w wyniku działalności kancelarii królewskiej. Księgi te, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, rozpoczynają się obecnie wraz z początkiem panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447 r.), a kończą wraz z upadkiem Rzeczypospolitej po trzecim rozbiorze (1795 r.) (Sułkowska-Kurasiowa, Woźniakowa (oprac.) 1975).

Kancelaria królewska w pierwszym okresie swojego działania urzędowała po łacinie, toteż wpisy z tego okresu przypadające na połowę XV wieku sporządzane były po łacinie. Jednak już w początkach XVI w. sporadycznie pojawiały się też wpisy łacińsko-polskie czy nawet w całości pisane po polsku (por. Sułkowska-Kurasiowa, Woźniakowa (oprac.) 1975; Kaczmarczyk 2003). Najpierw były one rzadkie, ale w latach trzydziestych zaczęło stopniowo ich przybywać. Wpisy, które przypadają na pierwsze dziesięciolecie XVI wieku, weszły do SPXVI¹ jako rękopiśmienny materiał źródłowy. W kanonie źródeł SPXVI znalazły się polskojęzyczne wpisy z dwóch serii *Metryki Koronnej*: z Ksiąg Poselstw (*Libri Legationum*) pochodzące z lat 1500–1547 (LL 3 do LL 11²) oraz w wyborze z Ksiąg Wpisów (*Libri Inscriptionum*), czyli głównej serii *Metryki Koronnej*, pochodzące z lat 1511–1540 (wybór ksiąg do MK 62³)⁴. Późniejsze teksty polskie, w szczególności pochodzące z MK 127⁵ oraz MK 136⁶, które wykorzystuję w tym artykule, nie zostały jeszcze uwzględnione przez leksykografów. Są one dostępne w wersji cyfrowej jako rękopisy.

¹ Wykaz słowników wraz ze skrótami używanymi w tym opracowaniu znajduje się na końcu artykułu.

² Skrót LL oznacza *Libri Legationum* i wraz z numerem księgi stanowi jej sygnaturę.

³ Skrót MK oznaczający *Metrykę Koronną*, wraz z numerem księgi stanowi sygnaturę poszczególnych Ksiąg Wpisów.

⁴ SPXVI, t. 1, s. LXXII i LXXIV.

⁵ <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0127/> (dostęp: 10.05.2024).

⁶ <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0136/> (dostęp: 10.05.2024).

Przykładem innego zbioru dokumentów, który z powodzeniem może być wykorzystywany w badaniach nad polszczyzną doby średniopolskiej, jest *Lustracja województwa ruskiego, podolskiego i belskiego* (oprac. H. Żytkowicz, K. Chłapowski, cz. 2, Warszawa 2001)⁷. Źródło to – mimo iż wydane drukiem – w badaniach językowych nadal jest wykorzystywane w niewielkim stopniu, ponieważ nie zostało zaopatrzone w indeks wyrazów, jak to ma miejsce w wydaniach innych lustracji⁹.

Uważna lektura obu zbiorów dokumentów prowadzi do wniosku, że stosowana tam leksyka nie zawsze jest uwzględniana również w SPXVI, a jeśli nawet pojawia się w tym słowniku, to zdarza się, że jest rejestrowana tylko w wybranych znaczeniach. Przykładem jest wyraz *kniaź* (a także jego warianty fonetyczne i graficzne) oraz wyrazy pokrewne. Są one etymologicznie spokrewnione z wyrazem *ksiądz*, który doczekał się już opracowań historycznojęzykowych.

W jednym z pierwszych roczników „Języka Polskiego” Jan Łoś zamieścił artykuł *Książdz i jego krewniacy* (Łoś 1921), w którym omówił rodzinę wyrazów pochodzących od potencjalnego zrekonstruowanego gockiego wyrazu **kuning*, na gruncie słowiańskim przyjmującego postać **kъnęgь*, a w języku polskim *ksiądz* z wymianą *kń-* na *ks-* (Łoś 1921, 146). Autor przedstawił zmieniające się znaczenie wyrazu *ksiądz* od dawnego ‘pan’, ‘rozkazodawca’ w ogóle, przez panującego ‘ksiązę’ (w znaczeniu tym leksem występował do XVI w.) do ‘kapłana’. Wśród rozmaitych wariantów tego wyrazu odnotował też charakterystyczną dla ziem litewsko-ruskich formę *kniaź*, oznaczającą na tych terenach księcia, a we wsiach na prawie wołoskim sołtysa. Za Julianem Bartoszewiczem (Bartoszewicz 1876) podał, że Kazimierz Jagiellończyk w akcie z r. 1459 nazwał się *wielkim kniazem* litewskim i ruskim. W ostatnich latach informacje o pochodzeniu słowa *kniaź* i przemianach jego znaczenia zebrał i krytycznie omówił Boroń (2010, 57–69). Ponadto relacje między kniaziami, sołtysami, tywonami (ciwunami) w późnym średniowieczu ustalił i opisał Grzegorz Jawor (Jawor 2004, 127–165). O leksemie *kniaź* jako wariacie wyrazu *ksiądz* informują słowniki etymologiczne (Sławski 1958, II, 285; Bańkowski 2000, I, 730).

Przedmiot niniejszego artykułu stanowi analiza semantyczna wyrazu *kniaź* i wybranych wyrazów pokrewnych w polszczyźnie XVI wieku. Na potrzeby tego opracowania zastosowano przede wszystkim analizę znaczeń kontekstowych,

⁷ W dobie średniopolskiej słowo *lustracja* znaczyło tyle co ‘przeгляд, kontrola’ (SPXVI). Tym mianem określano wszelkie spisy dóbr i inwentarza. Lustracje dóbr królewskich zostały przeprowadzone na podstawie konstytucji sejmowych z lat 1562–1563. „Były [one] sporządzane w trzech egzemplarzach: jeden przechowywano w Metryce Koronnej, drugi w Archiwum Skarbu Koronnego, a trzeci pozostawał u tenutariusza lub zarządcy dóbr. Rewizje nadań, jak i lustracje dóbr królewskich przeprowadzane były dla celów podatkowych przez organy delegowane przez sejm, tj. komisje.” (Sułkowska-Kurasiowa, Woźniakowa (oprac.) 1975, http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series5 (dostęp: 9.05.2024)).

⁸ Dalej stosuję skrót LRPB.

⁹ Autorzy tego opracowania w *Przedmowie* do niego składają następującą deklarację: „Indeksy osobowy, geograficzny i rzeczowy, wspólne dla obu części lustracji, mamy nadzieję wydać w osobnym zeszycie” (LRPB, s. XIV).

umożliwiająca badanie wyrazów w relacji z innymi jednostkami leksykalnymi tekstu. Nie bez znaczenia pozostaje tu również kontekst historyczny i uwzględnienie go w trakcie analiz. Wychodzę z założenia, że generowanie znaczeń jest oparte na zależności między danymi językowymi i pozajęzykowymi składającymi się na opisywaną rzeczywistość (por. Duszak 1998). Praca mieści się w nurcie semantyki historycznej, która pozwala poznać przemiany pojęć lub ciągłość ich znaczeń w różnych momentach rozwoju polszczyzny (por. m.in. Koselleck 2012). W związku z tym dodatkowo zostaną przedstawione uwagi leksykograficzne. Wykorzystane w tym celu źródła to nie tylko słowniki rejestrujące polszczyznę XVI wieku, ale również polszczyznę czasów średniowiecznych oraz późniejszych. Szeroki wybór źródeł leksykograficznych pozwoli uwiarygodnić wnioski wynikające z analizy kontekstowej.

Kniaź

SPXVI dokumentuje następujące znaczenia leksemu *kniaź* (oraz jego wariantów: *knieź, kniaź, knieź, kniaz, kniez*): 1. ‘książę na Rusi i Litwie, władca panujący: tytuł arystokratyczny na Rusi i Litwie’ (frekwencja: 229); 2. ‘ruski odpowiednik tureckiego tytułu „bej” w odniesieniu do Tatarów krymskich, u których nosili go naczelnicy rodów feudalnych’ (frekwencja: 8). Jednocześnie w SPXVI zamieszczono informację, że w SStp wyraz ten występuje „w innym znaczeniu”. W istocie tak jest: SStp dla hasła *kniaź* oraz wariantu *knieź* rejestruje jedynie znaczenie ‘sołtys wsi na prawie wołoskim’ i dokumentuje je najwcześniejszym użyciem z 1440 r. Choć w SPXVI znaczenie ‘sołtys’ jak dotąd nie zostało zaświadczone, to potwierdza je L, powołując się na Aleksandra Stadnickiego *O wsiach wołoskich* (L, t. 2, 389) oraz SW bez cytatu (SW, t. 2, 379). Znaczenia tego nie odnotowuje SWi; w ESJP jest to aktualnie hasło w opracowaniu i jedyna definicja to ‘książę ruski’. Konteksty zgromadzone w *Elektronicznym korpusie tekstów polskich XVII i XVIII wieku* (EKTP), w których wyraz ten wystąpił 322 razy, wskazują rzeczywiście tylko na to jedno znaczenie. *Kniaź* zwykle występuje obok nazwisk książąt ruskich wywodzących się np. z rodzin Giedrojców, Kurcewiczów, Masalskich lub w połączeniach wyrazowych *wielki kniaź moskiewski, kniaź Dymitr* (kilkadziesiąt użyć u Łukasza Górnickiego w traktacie historycznym „Dzieje w Koronie Polskiej”). Potwierdza to też jeden z cytatów, w którym omawianego wyrazu użyto w funkcji metatekstowej: „Bo kniaź z ruska znaczy po polsku książę” (EKTP).

Brak poświadczeń znaczenia ‘sołtys, wójt’ dla leksemu *kniaź* w XVI wieku, jak się wydaje, mogłyby wypełnić cytaty z ksiąg wpisów (*Libri Inscriptio-num*), czyli głównej serii ksiąg kancelarii królewskiej składających się na tzw. *Metrykę Koronną*.

Pierwszy tekst (MK 136, f. 97–97 v.) to pisane po łacinie zatwierdzenie przez króla dokumentu Jerzego Mniszcha z Wielkich Kończyc, spisane po polsku i wystawione w Samborze Starym 17 grudnia 1589, w którym wspomniany wojewoda pozwala Janowi Miedziańczykowi, kniaziowi linińskiemu, ze względu na jego posługę dla żup solskich, zbudować nowy młyn z foluszem i karczmę, ponieważ z powodu zniszczenia brzegów przez powódź stary młyn stoi w złym miejscu.

(...) wiadomo czynię tym moim pisaniem isz maięncz wzgląd na posługi opatrzne go Jana Miedziańczyka **Kniazia**¹⁰ Lininskiego, które czyni do Zup Solskich, z strony drew odwozu y liassow przestrzegania, pozwolem mu młyn nowy z foliuszem, do tego karcznię nową zbudować. (MK 136, f. 97)¹¹

na czo wolno mu będzie consenss kro. Je^o Mczi ziednacz sobie y synowi swemu Hriczowi, Misiowi Kachniczowi, y synowi iego Iwankowi, tak y Hriczowi Kachniczowi, y synowi iego Tymkowi tesz **kniaziom** Lininskim. (MK 136, f. 97 v.)

Analiza kontekstowa powyższych cytatów wyklucza utożsamianie kniazia z księciem. Mowa tu bowiem o zarządzającym wsią w imieniu pana, podobnie jak czynili to sołtys czy wójt. Kolejny wpis, notujący formę *kniaz* w interesującym nas znaczeniu, pochodzi z tej samej księgi opatrzonej sygnaturą MK 136 i jest potwierdzeniem przez króla dokumentu wystawionego w Krakowie 20 lipca 1591 przez Jerzego Mniszcha, wojewodę sandomierskiego, starostę samborskiego i sokalskiego, z jego podpisem, w którym Mniszech pozwala Piotrowi i Onufremu, synom Iwana, kniazia witańskiego, założyć nową wieś na potoku Suchy, która to wieś będzie nazwana Suchy Potok, a położona zostanie powyżej wsi Mytarz przy granicy majątności tucholskiej księcia Ostrońskiego.

Ierzy Mniszek z wielgich Kunczycz Woiewoda sendomierski, sanoczki Samborski sokalski (...) starosta Zupnik Ruski. Oznaimię komu to wiedziecz nalieży. Isz zpowinnosci mey staroscziei przestrzegaięncz tego, aby sie przymnazaly prouenta do skarbu Ie^o Kro mczu w starostwie Samborskim, a wiedzącęncz biegloszcz wtey mierze opatrznych Petra y Onefrego Synow Iwana **Kniazia** Witańskiego pozwolem(!) im wiesz nową sadzicz na potoku rzeczonym Suchy, która tymze przezwiskiem nazwana będzie Suchy potok (...). (MK 136, f. 262)

Kniasz zasz względem woitostwa, także i pop z strony popostwa, powinni będą odprawowacz powinnosci zwykłe, tak iako inszy woitowie, y Popowie w tymze starostwie, a od placenia daniei baraniey i wieprzowy wolni. Wolno przytym dożywotne prawo na tho woitostwo wyprawicz v Kro. Ie^o Msczi wyszei pomienionym Piotrow i Onefremu, synom Iwana **kniazia** witańskiego kozdemu z nich na swą polowiczę. (MK 136, f.262 v.)

Inne poświadczenia leksemu *kniaz* w znaczeniu ‘sołtys, wójt’ można odnaleźć w *Lustracji województwa ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*. Ilustrują to poniższe wybrane cytaty.

Solianka wieś nowowołoskim prawem zasadzona, w której **kniaz** tylko samotrzeć mieszka na miejscu nieprzespiecznym w gęstym lesie, gdzie dla srogich zwierząt bojaźni i mieśca trudnego ku rozkopaniu ról wieś trudno ma być. (LRPB, s. 155)

Tenże **kniaz** dzierży lan rolej alias dworzysko całe za tym prawem, które ma od JMP starosty niniejszego, którym mu JM raczył dopuścić skupić człowieka tamże ze wsi

¹⁰ Wyróżnienia moje.

¹¹ W cytatach z *Metryki Koronnej* zachowuję pisownię oryginalną zabytku (podaję w transliteracji), a w tych z *Lustracji...* pisownię zmodernizowaną przez wydawcę.

dla niejakego występku odkazanego. A wszakże jednak ten kniaź daje z tej rolej jako przydzie ze dwu półlanku modo suprascripto, tylko od roboty wolen, to wszystko uczyni fl. 5/4/10. (LRPB, s. 65)

Rzepiedzia wieś wałaskiem prawem zasadzona, w której knieci różnie na dworzyszczach albo laniech 22 siedzących jest 28. Od których z każdego całego lanu przychodzi czynszu dorocznie i za wszystkie daniny na pieniądze oszacowane po gr 44. A tak odjąwszy pierwszej z tej summy podymnego po gr 44 alias z każdego lanu po gr 2, tedy z ostatka kniaziowi przychodzi szosta część. (LRPB, s. 152)

Wśród wystąpień rzeczownika *kniaź* warto zwrócić uwagę na szeregi, które profilują znaczenie analizowanego leksemu, np.: **kniaź albo sołtys, wójt albo kniaź, pop z kniaziem**. Dwa pierwsze szeregi wyraźnie wskazują na wariantywność nazw urzędów sprawowanych na tym samym terytorium. W pierwszym z poniższych cytatów wyraz *kniaź* został utożsamiony z *sołtysem*, a w drugim z *wójtem*, gdyż spójnik *albo* określa między tymi składnikami stosunek włączny (por. hasło *albo* w znaczeniu 3., SPXVI, t.1, s. 112).

Bandrów wieś wołoskiem prawem zasadzona (...) A wszakoż odjąwszy z tej summy czynszowej kuchennego fl 1, konnego gr 45, stacyjej gr 30, w którą by daniny włożono, tedy z ostatka kniaziowi albo sołtysowi idzie trzecia część, który też do przerzeczonych baranów danych nie ma nic. Tenże kniaź względem brania tej trzeciej części daje baranów 12 albo za każdego po gr 7. (s. 56); albo: Ustriky wieś wałaskim prawem zasadzona (...) I podymnego także ze trzech ćwierci po gr 2, których wszystkich i pieniędzy nikt excipiendo kniaź albo sołtys trzecią część bierze. (LRPB, s. 54)

Smolniki wieś wołoskiem prawem zasadzona, w której knieci, różnie na laniech 27 siedzących jest 38, od których z każdego całego lanu przychodzi czynszu dorocznego po gr 34, z czego wójt albo kniaź bierze szóstą część. (LRPB, s. 156)

Pop ruski dzierży też ćwierć rolej, z której czynszu dorocznego gr 16 i k temu od cyrkwie gr 12 dawa, czego wszystkiego kniaź bierze trzecią część. To na strone zamkową czyni fl. 0/18/12. Tenże pop z kniaziem dają poczty po gr 4, po zającowi i po jagnięciu, to wszystko czyni fl. 0/28/0. (LRPB, s. 66)

Elementy obrazu świata przedstawione w powyższych wpisach datowanych na drugą połowę XVI wieku dowodzą tego, że wyraz *kniaź* został w nich użyty w znaczeniu ‘wójt’ lub ‘sołtys’, nienotowanym w SPXVI. Świadczy o tym wyłaniający się z tych tekstów obraz kniazia. Można się z nich dowiedzieć, że kniaziowie to osoby bardzo przedsiębiorcze, zajmują się zarządzaniem miejscowością, a także jej rozwojem. Wielu decyzji nie mogą podejmować sami, np. muszą ubiegać się o przywilej wybudowania młyna lub karczmy. Mają również powinności (sygnałem są rzeczowniki *danina*, *czynsz*, *powinność*, *posługa*), np. względem żup sołskich lub związanych z dostarczaniem drewna. Ich synowie zwykle też dostają pozwolenia na zakładanie miejscowości, niekiedy dziedziczą urząd kniazia po ojcu, czasem

tylko dożywotnio (por. MK 136, f. 97 v. oraz 262 v.)¹². Wsie są lokowane na prawie wołoskim. Książ jest przedstawiany jako ten, kto swoimi posługami i wypełnianiem zobowiązań przyczynia się do budowania potęgi królestwa (*przymnażać prowenta*¹³ do skarbu). Warto zwrócić uwagę na to, że w obu przywoływanych powyżej dokumentach z Metryki Koronnej imię i nazwisko kniazia poprzedzone zostało charakterystycznym tytułem grzesznościowym *opatrzny*, zwyczajowo stosowanym wobec mieszczan piastujących godności (por. SPXVI, t. 21, 486). Gdyby w tym wypadku chodziło o księcia, z pewnością zastosowano by inną tytułaturę, np. *Jaśnie Oświecony*. Wszystkie przedstawione argumenty przesądzają o tym, że mowa jest o wójcie, sołtysie, a nie o księciu.

Dlaczego zatem w przywołanych źródłach używany jest wyraz *kniaź*, a nie *wójt* lub *sołtys*? Otóż, wynika to z prawa lokacyjnego, które stanowiło źródło zakładania wsi. Jeśli było nim prawo wołoskie, to stosowano nazwy wywodzące się z języka ruskiego, jeśli zaś prawo niemieckie, to czerpano z germanizmów (Jawor 2004). Słowo *sołtys* (w wersji *szoltyisz*) zostało potwierdzone wcześniej, już w 1387 roku i jego pochodzenie wywodzone jest ze średnio-wysoko-niemieckiego *schultheize* ‘ten, kto nakazywał, wyznaczał powinności lub świadczenia, sołtys’. Z kolei *wójt* (w średniowieczu używany też w wariantach *fojt*, z niemieckiego *Vog(et)*) po raz pierwszy został poświadczony kilkanaście lat później, to znaczy w 1398 roku. Używany był wówczas w znaczeniu ‘pierwotnie dziedziczny właściciel majątku otrzymanego od pana feudalnego w zamian za lokację miasta na prawie niemieckim, przewodniczący miejskiej ławy sądowej i zarządzający miastem z ramienia pana, terminem tym nazywano także czasami sołtysa’ (SStp).

Kniaziowa, kniaźnia, kniahini(a)/ kniazini(a), kniehini

Oprócz leksemu *kniaź* polszczyzna dysponowała odpowiednikami żeńskimi: *kniazio-wa*, *kniaźnia*, *kniahini(a)/ kniazini(a)*, *kniehini*. SStp podaje formę *kniazio-wa* ‘żona kniazia’, poświadczoną w roku 1473. SPXVI notuje tylko postać *knieni* a. *knieina* ‘księżna ruska’ z frekwencją wynoszącą 1 i ilustruje ją przykładem z *Libri Legationum* 11/ 155. W indeksie wyrazów SPXVI znajdujemy jeszcze formę *kniaźnia*, jest to hasło spoza źródeł, w tej chwili jeszcze nieopracowane. ESJP nie uwzględnia tego hasła. W L zamieszczono tylko *kniahynia*, *kniehynia* ‘księżna’. SW podaje *kneźna*, *kniahyni*, *kniahini*, *kniehinia*, *kniehynia*, *kniahynia*¹⁴ a także *kneziowa* ‘księżna’ – wszystkie z kwalifikatorem *mało używany*. Autor słownika etymologicznego – Andrzej Bańkowski – notuje formę *kniazio-wa* ‘żona sołtysa’ potwierdzoną już w 1473 r., natomiast *kniazini(a)* w znaczeniu ‘żona kniazia-księcia’ według leksykografa udokumentowana jest dopiero w XVIII w. (Bańkowski 2000, t.1, 730).

¹² Dziedziczny charakter kniaziostwa potwierdzają ponadto badania historyków (por. Jawor 2004: 133).

¹³ *Prowent* ‘dochód uzyskiwany z dóbr lub z tytułu zajmowanego stanowiska; przychód, zysk, intrata’ (SPXVI, t. 30, s. 471).

¹⁴ W przypadku tego wyrazu odnotowano dwa dodatkowe znaczenia ‘wyższa nadziemska istota’ oraz ‘panna młoda w czasie wesela’.

Lektura tekstów średniopolskich nasuwa jednak spostrzeżenia nieodnotowane w źródłach leksykograficznych. Na potrzeby tego artykułu cytaty ilustrujące wystąpienia leksemu *kniaźna* i jego wariantów zaczerpnęłam z wpisu do MK 127 (f. 63 v.-66). Jest to zeznanie przed aktami Metryki złożone w dwóch formach – pisemnej i ustnej – przez urodzonych Dymitra Choleńskiego, miecznika Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz jego małżonkę, Reginę Andrzejową Dybowską, którzy dokonali zapisu pewnych dóbr na rzecz Caspra Kłodzińskiego, starosty błońskiego i wołkinickiego, ojczyma Reginy Dybowskiej, oraz kniaźny Anny Masalskiej¹⁵, matki owej Reginy. Wpis datowany jest w Grodnie 19 czerwca 1582 r. Językowym wykładnikiem szlachectwa osoby składającej zeznanie jest w tym wpisie przymiotnik *urodzony* (por. *urodzony II* w ESJP).

*... Iż ia Regina Chaleczka, po smierci niebosczyka p<ana> Andrzeia Dybowskie<g>o, oycza mego milego, zostawszy w mlodosci lath moich, i będąc w opiece je<g>o m<i-łoś>ci p<ana> Caspra Kłodzinskiego, starosty Błonskie<g>o i Wołkiniczkiego pana oyczyma mego i małzonki je<g>o m<i-łoś>ci **Kniaźny** Anny Maszalskiej, paniey matki moiey miley, pospołu z maiętnosczią, imionami oyczystemi, pana oycza me<g>o, tho iesth w Koronie Polskiej, w powiecie Łęczyczkiem, Dybowką i Sokolnikami, w Wielkim Xięstwie Lithewskim w powiecie Grodzinskiem, Kolbassinem (...) A osobliwie imiona w ziemi Wołyńskiej w powiecie krzemienieczkim liezące, Tho iesth Walewo s przysiołkami, Baykami, Brykowem, i Popowczami, wlassne macierzyste, Iey m<i-łoś>ci paniey Casprowey Kłodzinskiej, **Kniaźny** Anny Maszalskiej, paniey matki mey tak iako Iey m<i-łoś>cz, od braciey i siostr swych zrozdiałku miała...* (MK 127, f. 64)

*I iako s tych imion pomienionych, tak i ze wszytkich rzeczy ruchomych po niebosczyku p<anu> Andrzeiu Dybowskim pozostalych, i od niego Iey m<i-łoś>ci p<aniej> Kłodzinskiej, paniey matcze moiey, darowanych, i zapisanych, tak i tych wszytkich spadkow, imion, i rzeczy ruchomych, ktore by po Iey m<i-łoś>ci paniey Kłodzinskiej na imę Reginę wedle prawa przyrodzonego przypaść mogły, wyrzekamy się, i tak Ie<g>o m<i-łoś>cz p<ana> starostę Błonskiego, iako i małżonkę Ie<g>o m<i-łoś>ci **kniaźne** Annę Maszalską wolnę czynię i wszytko prawo swe przyrodzone na Ie<g>o m<i-łoś>cz p<ana> starostę Błonskie<g>o, na dzieci, potomki, krewne, bliskie, i na potym będącze Ie<g>o m<i-łoś>ci szcątki wliwamy, i pomienione imiona zaras, od tego czasu, w mocz, w dzierzenie, i wżywanie wiecznie podaiemy.* (MK 127, f. 64 v.)

Pisarz Metryki Koronnej, który wpisał zeznanie do księgi kancelaryjnej, sporadycznie stawia kropkę nad literą *z*, wyjątkowo zdarza się to również w dwuznaku *sz*. Dwa

¹⁵ Informacje o Annie Masalskiej podaje Herbarz K. Niesieckiego: ... syn jego z Izabelli Naruszowiczówny, kasztelanki Żmudzkiej, chorąży Grodzieński, a potem marszałek, złączył się dożywotnie z Ogińską Franciszką kasztelanką Trocką, wojewodzanką Mściślawską, syn z niej starosta Grodzieński. N. sędzia ziemski Grodzieński, rotmistrz szczęśliwy i wojownik mężny, którego córka Anna, najprzód żyła z Sebastianem Dybowskim starostą Knyszyńskim, po nim z Kasprem Kłodzińskim, starostą Błońskim i Wołkinickim.” (Niesiecki, 1841, 352–353). Niesiecki zamieszcza również informacje o tytułowaniu niektórych członków rodu Masalskich tytułem kniaźnia: „Iwan Wasilewicz, to jest Bazylego syn, pojął Annę córkę księcia Koreckiego Iwana Olgerdowicza, z którą, ile jedynaczką, wziął fortune wielką. *Okolski tom 1. fol. 548.* Dla tego w metryce Wołyńskiej, w której powinien był ośm koni, z dóbr swoich w ziemi Wołyńskiej leżących, dostawić w r. 1528. tak go podpisano. Iwan kniaź Masalski Korecki.” (Niesiecki 1841, 351)

razy zapisał *kniazna*, a raz *kniaźna*, trudno zatem opowiedzieć się jednoznacznie za wersją „kniaźna” lub „kniażna” czy „kniazna”. O niekonsekwencji w zakresie pisowni powszechnej w tym okresie świadczy też graficzna postać nazwiska w zacytowanych fragmentach dokumentu: *Maszalska/ Maszalska* (w innych źródłach historycznych również w wersji *Massalska/ Masalska*).

Kniastwo

Wyraz *kniastwo* został odnotowany w SS^tp w znaczeniu ‘urząd sołtysa we wsi na prawie wołoskim’. W źródle tym podano, że hasło najwcześniej jest notowane w 1468 r. Przyporządkowanie hasła w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego* (SPJS) do kategorii 2.4.1.2. *Zarządzanie*, 2.4.1.3.3. *Ludność chłopska* potwierdza, że w średniowieczu odnosiło się ono do form zarządzania ludnością wiejską. SPXVI nie rejestruje tego znaczenia; pod hasłem *kniastwo* dokumentuje jedynie ‘księstwo’ (derywat od *kniaź* albo z rus. княжество). Wyraz ten nie został uwzględniony w ESJP, L i SWil. Z kolei w SW pojawiają się następujące warianty: *kniaziostwo*, *kniaźstwo*, *kniastwo*, *kneziostwo* jako ‘godność kniazia’ lub ‘księstwo’. Podobnie jak w SPXVI nie uwzględnia się tu znaczenia odnoszącego się do urzędu sołtysa. Tymczasem badane przeze mnie teksty szesnastowieczne dokumentują to znaczenie. Użyta w tekście leksyka odzwierciedla realia wsi. Mowa jest bowiem o dokumencie lokacyjnym (*przywilej*) oraz o powinnościach składania danin (*czynsz*), czyli np. żywego inwentarza (*baran*).

Napisano w inwentarzu tego starostwa, które czynił nieboszczyk p. Orlyk, żupnik ruski, iżby tamże kniaź względem brania trzeciej części z czynszu miał dawać za każdy rok baranów 12, jako i w Brilinczach. Ale z urzędu powiedziano, że ich od niego nie biorą, gdzie in instanti tenże kniaź produkował przywilej, że z bratem swym ma na jednym przywileju dwoje kniazstwo, to jest w Brilinczach i w Thishowey i wyrażono im wszytki onera osobno z każdego kniazstwa. a co się tycze około danych baranów, ten kniaź, który dzierży kniazstwo thisowskie powiedział, że je płaci pospołu z brilinskim kniazem, bratem swym... (LRPB, s. 64).

Przedstawiony materiał odnoszący się do leksemów reprezentujących tylko jedną rodzinę wyrazów wskazuje na potrzebę dalszych badań nad językiem polskim w księgach kancelarii królewskiej. Prowadzona przeze mnie kwerenda polskich tekstów w *Metryce Koronnej* w drugiej połowie XVI wieku¹⁶ pokazuje zmieniający się charakter tych wpisów w porównaniu z wpisami z okresu wcześniejszego. O ile w pierwszej połowie XVI stulecia przeważały teksty o charakterze dyplomatycznym, dotyczące stosunków Polski z innymi krajami¹⁷ (por. Kaczmarczyk 2003, 137 oraz 27–37), o tyle w drugiej połowie XVI w. polskojęzyczny materiał jest bardziej

¹⁶ Kwerendą objęłam zarówno *Libri Legationum*, jak i *Libri Inscriptionum*.

¹⁷ Wiele z tych wpisów to nieudolne tłumaczenia listów cesarza tureckiego lub jego sędziaków oraz mowy posłów z Wołoszczyzny, którzy posługiwali się językiem polskim nieudolnie (por. Kaczmarczyk 2003).

urozmaicony, coraz więcej wpisów bowiem odnosi się do wewnętrznych spraw kraju lub ma charakter prywatny; są to np.: liczne zatwierdzenia statutów cechowych, potwierdzenia nadań i przywilejów, zatwierdzenia testamentów czy posagów albo prywatnych zeznań stron stawiających się przed księgami Metryki. Teksty te dają dobry obraz polszczyzny interesującego nas okresu; wiele z nich zawiera leksykę rzadką, dotąd nieudokumentowaną dla XVI w. Wydaje się zatem, że w źródłach leksykograficznych *Metrykę Koronną* należałoby wykorzystać w szerszym zakresie i badaniami objąć również tę część, która powstała w drugiej połowie XVI stulecia.

Źródła

- EKTP – *Elektroniczny korpus tekstów polskich XVII i XVIII wieku*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 22.05.2024).
- ESJP – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński, <http://sxvii.pl> (dostęp 22.05.2024).
- L – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- LRPB – *Lustracja województwa ruskiego, podolskiego i belskiego 1564–1565*, oprac. H. Żytkowicz, K. Chłapowski, cz. 2, Warszawa 2001.
- MK – *Metryka Koronna* 127, f. 63v.-66, <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0127/> (dostęp: 10.05.2024); *Metryka Koronna* 136, f. 97–97v., <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0136/> (dostęp: 10.05.2024); *Metryka Koronna* 136, f. 261v.-263., <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0136/> (dostęp: 10.05.2024).
- SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, <https://spjs.ijp.pan.pl/spjs/strona/kartaTytulowa> (dostęp 22.05.2024).
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (t. 1–34), K. Mrowcewicz (t. 35–39), t. 1–22 Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–1994, t. 23–39, Warszawa 1995–2021.
- SSp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław – Warszawa – Kraków 1953–2002.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.

Bibliografia

- Bańkowski A., 2000, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Bartoszewicz J., 1876, *Kniaź i książę*, Kraków.
- Boroń P., 2010, *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice, https://sbc.org.pl/Content/21418/kniaziowie_krolowie_carowie.pdf (dostęp: 6.06.2024).
- Duszek A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.

- Jawor G., 2004, *Organizacja i funkcjonowanie społeczności wiejskich osad prawa wołoskiego* [w:] tegoż: *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin, s. 127–165.
- Kaczmarczyk B., 2003, *Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, Wrocław.
- Koselleck R., 2012, *Semantyka historyczna*, red. H. Orłowski, W. Kunicki, tłum. W. Kunicki, Poznań.
- Łoś J., 1921, *Książd i jego krewniacy*, „Język Polski” VI, z. 5, s. 146–153.
- Niesiecki K., 1841, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 6, Lipsk,
- <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/45813/edition/44430/content> (dostęp: 15.05.2024).
- Sławski F., 1958, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. II, Kraków.
- Sułkowska-Kurasiowa I., Woźniakowa M. (oprac.), 1975, *Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795*, Warszawa, http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series5 (dostęp: 9.05.2024).

Słowa kluczowe

historia języka, historia słownictwa, semantyka, analiza znaczeń kontekstowych, *Metryka Koronna*, *lustracja*, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, kniaź, kniaziowa, kniaźnia, kniaństwo

Streszczenie

Licznie wydawane i dygitalizowane ostatnio teksty szesnastowieczne są z powodzeniem wykorzystywane w badaniach semantycznych. Wiele jednak źródeł pozostających w rękopisach ciągle pomijanych jest przez leksykografów. Tymczasem zawierają one wyrazy niepotwierdzone dotąd w słownikach (np. w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*). Zdarza się też tak, że jednostka leksykalna została wprawdzie uwzględniona w tym źródle leksykograficznym, ale nie zarejestrowano w nim jej wszystkich znaczeń. Przykładem takiego wyrazu jest *kniaź*, który w dokumentach XVI-wiecznych, zwłaszcza sporządzanych w odniesieniu do terenów wschodniej Rzeczypospolitej, używany był nie tylko w znaczeniu ‘książe’, ale również ‘wójt, sołtys’. Na przykładzie tego wyrazu i jednostek od niego derywowanych (*kniaziowa*, *kniaźnia*, *kniahini(a)*/ *kniazini(a)*, *kniehini* oraz *kniaństwo*) chcę udowodnić, że księgi kancelaryjne (głównie *Metryka Koronna*) oraz lustracje (czyli spisy dóbr i inwentarza przeprowadzane dla celów podatkowych) mogą dać pełniejszy obraz zasobu wyrazów w języku polskim w XVI wieku oraz ich ówczesnych znaczeń. Zastosowana w pracy metoda to analiza znaczeń kontekstowych przedstawiona na tle danych historycznych i leksykograficznych.

Abstract

Kniaź, kniaźna i kniastwo in the Polish language of the 16th century

Recently numerous sixteenth-century texts have been published and digitized and are successfully used in semantic research. However, many sources remaining in manuscripts are still ignored by lexicographers. Meanwhile, they contain words that have not been confirmed in dictionaries so far (e.g. in the *Dictionary of Polish in the 16th century*). It also happens that a lexical unit was included in this lexicographic source, but not all its meanings were recorded there. An example of such a word is *kniaź*, which in 16th-century documents, especially those prepared in relation to the areas of the eastern Polish-Lithuanian Commonwealth, was used not only as 'prince', but also as 'mayor, provost, village head'. Using the example of this word and units derived from it (*kniaziowa*, *kniaźnia*, *kniahini(a)/kniazini(a)*, *kniehini* and *kniastwo*), I want to prove that office books (mainly *Crown Metric*) and lustration (i.e. lists of goods and inventory carried out for taxes) may give a more complete picture of the vocabulary of words in the Polish language in the 16th century and their meanings at that time. The method used in the work is the analysis of contextual meanings presented against the background of historical and lexicographic data.

Keywords

history of language, history of vocabulary, semantics, analysis of contextual meanings, *Crown Metric*, *lustration*, *Dictionary of the Polish language of the 16th century*, *kniaź*, *kniaziowa*, *kniaźna*, *kniastwo*